

SZÖVEGLINGVISZTIKAI KÉRDÉSEK A PSZICHOLOGIAI VISZTIKAI TÜKRÉBEN

LENGYEL ZSOLT

1. Szöveg és szintek

1.1. A humán közlési rendszerek legmagasabb szintje a szöveg. Elhatárolódásának és elhatárolásának mikéntje az öt „megelőző” szintektől viszonylag könnyű. A nyelvi szöveg esetében ez a mondatról való elhatárolódást jelenti. Ugyancsak a nyelvi körön belül maradva, ha a szöveg a legfelső szintet jelenti, akkor vajon azonosítható-e a langue-gal (még inkább a langage-zsal). Egyes szöveglingvisták — kimondva, nem kimondva — virtuálisan a szöveg és a langue (langage) azonosságából indulnak ki a konkrét szöveg elemzése során.

1.2. A szöveg tartalmi ismérvei közül — számomra — a legfontosabbnak a szöveg totalisztikus jellege tűnik. A teljesség igénye többszálú. Egyfelől a szövegben sajátosan integrálódnak — a megszüntetve megőrizve elv betartása mellett — a megelőző szintek sajátosságai. A szöveg másfelől társadalmi kötődésű hagyományokat tükröz. E hagyományok egyaránt lehetnek tartalmiak és formaiak. A szöveg teljesség a kognitív, emocionális tartalom és a szöveggenezis fizikai körülményeinek szövetségét, elszakíthatatlanságát is jelenti.

1.3. A szöveg formai ismérvei közül a legfontosabb a szöveg manifesztációjának módja. A nyelv esetében kétféle megjelenítési mód a legfontosabb: az orális és az írott. E kétféle manifesztáción és viszonyukon érdemes hosszabban időzni.

1.3.1. A közelmúlt nyelvészeti iskolái közül a koppenhágai (név szerint: L. HJELMSLEV) az, ami legvilágosabban megkülönbözteti — mai kifejezéseket használva — a szöveget és annak manifesztációját. A SAUSSURE-féle hasonlatot a dán nyelvész így fejleszti tovább. A sakkjáték szabályai attól nem változnak, hogy a bábuk elefántcsontból, fából vannak-e kifaragva, sőt, szükség esetén papírbábukkal is lejátszható egy sakkparti.

1.3.2. A nyelvi szöveg kutatása még napjainkban sem elég következetes a manifesztáció módjainak elhatárolásából fakadó sajátosságok tekintetében. A leggyakoribb hiba, hogy írott szövegek analíziséből a „szöveg”, mint olyan, tulajdonságaira következtetnek. A konzekvenciák levonásában nem mindig kap megfelelő súlyt, hogy a következtetések milyen manifesztációjú szövegre nézve igazak. Az effajta aluldifferenciáltság gyakorlati kommunikációs csapda is lehet: az auditív közlési csatorna közegét igénybe vevő médiában (rádióban) írott szövegeknek megfelelő előadásmód, mely óhatatlanul megértési zavarokat fog okozni. Ellenkező előjelű példa is hozható, olyan esetek, melyekben a befogadó a „hibás”. Sok tévénéző nehezen bocsátja meg az interjúalanyok szóbotlásait, beszédbeli önkorrekcióit stb., úgy ítélvén meg a helyzetet, hogy a nyilatkozónak folyékonyan, gördülékenyen illik beszélnie, mintha „papírról olvasná”.

1.3.3. A nyelvi szövegnek tehát kétféle manifesztációja van: az orális és az írott. A kettő viszonya a nyelvészeti hagyomány szerint: az „eredeti—származtatott”,

„elsődleges—másodlagos” oppozíció keretei között tárgyalható és tárgyalandó. Egy-szerűbben szólva: a beszéd elsődleges, az írás másodlagos. Ez olyan vastörvénynek tűnt/tűnik, hogy igazságát — L. HJELSMLEV fentebb idézett példájától eltekintve — alig firtatták (kivételet a prágai funkcionalisták jelentenek, az erre vonatkozó tudománytörténeti áttekintésre lásd SCINTO: 1986.).

A fentebbi „elsődlegesség—másodlagosság” a historizmus szemszögéből vitathatatlan. Nem termékeny azonban ez a szembeállítás a szinkronia, a funkcionalizmus és az elsajátíthatóság szemszögéből.

1.3.4. A mai társadalmakban a nyelvi szöveg kétféle létezési módja (orális és írott) az esetek többségében más-más funkciót lát el, és e tekintetben többnyire nincs lehetőség a kölcsönös felcserélhetőségre. Az államközi szerződések pl. írásban köttetnek, a szóbeli megállapodás aligha helyessítheti e dokumentumokat. Ugyanakkor önmagának ellentmondó egy „papírízű” baráti diskurzus.

Hogy a szöveg orális és írott manifesztációja a társadalmi élet és gyakorlat mely területeit fedi le, az messzemenően függ az adott társadalomtól. A „gentleman agreement” széles körben használt a nyugati társadalmakban. A magyar társadalmi gyakorlat az írásos formát részesíti (még?) előnyben az „úri becsületszóval” szemben.

Ugyancsak változik az írott és orális nyelv viszonya az információhordozó tekintetében. Ha a XIX. és XX. század (annak első fele) az orális nyelv forradalma volt (rádió, tévé), a XX. század második fele és a XXI. század első fele alighanem az írott nyelv forradalma lesz (számítógép, fax, e-mail stb.). A mindennapi kommunikációs helyzetek is alaposan módosulhatnak (pl. az értekezletek bizonyos pontjaihoz előzetesen benyújtott írásbeli hozzászólás írható elő, ami az adott kérdés magasabb szintű megvitatását teszi lehetővé, mert így elmaradnak a sokszor kísértő orális „üresjáratok”).

1.3.5. E pont zárásaképpen a nyelvi szöveg kétféle megjelenítési módját és az ezekből adódó konzekvenciát érdemes kiemelni. Az egyik komoly következmény a nyelv kizárólagos fonocentrikus meghatározásának meghaladása (részletesebben lásd SCINTO: 1986.).

2. A szövegkutatás kérdései

2.1. A megelőző (különösen az 1.1.) pontból az derülhet ki, hogy vagy valamennyi humán közlési rendszer (mondjuk az építészettől közlekedési szabályokig) vagy csak a nyelvi jellegű humán produktumok tartoznak a szövegnyelvészet illetékességi területéhez. Az első esetben a szemiotikával, a második esetben a langage-zsal való egybeesés/keveredés veszélye fenyeget.

Az, hogy a szöveglingvisztika már más tudományok által is vizsgált területeket fog vállalóra, még nem baj. Meglátásom szerint a szöveglingvisztika — jelenlegi állapotában — nem annyira a vizsgálandó objektum jellegét tekintve képes elkülönülni más tudományoktól, hanem a módszerben, a látás- és közelítésmódban. A szöveglingvisztika korábban említett totalisztikus szemléletmódjára kell a hangsúly tenni. E szemléletmód egyúttal holisztikus és integratív. Ami — számomra — azt jelenti, hogy a szöveglingvisztika összegzi az elméleti nyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika és neurolingvisztika eredményeit a nyelvi produktumok vizsgálatakor.

A fentebbi négy diszciplína a nyelvi produktumot egy aspektusból vizsgálja (pl. a pszicholingvisztikát az értés és létrehozás érdekli). A szöveglingvisztikára vár az a feladat, hogy e tudományok eredményeit összegezze, illetve ezek eredményeinek is-

meretében elemezze a szövegeket. Eközben bizonyos megállapításoktól el fog tekinteni, újakat fog beépíteni egy magasabb szintű szintézis érdekében. Sematikusan a helyzet a következőképpen ábrázolható:

pszicholingvisztika szociolingvisztika neurolingvisztika elméleti nyelvészet
szöveglingvisztika

3. Szövegkutatás és nyelvelsajátítás

3.1. E század 60-as éveiben a pszicholingvisztikai kutatásokon belül a gyermeknyelvi kutatások „önállósodtak”. A gyermeknyelvi kutatásokat kezdettől fogva „szöveglingvisztikaszzerű” eljárások jellemezték, hiszen a gyermeki közlések értelmezése csak a közlési szituáció egészének figyelembevételével volt értelmezhető, és csak ily módon leírható.

A gyermeknyelvi kutatások hamarosan felvetették a „hogyan” révén az elsajátíthatóság kérdését általában is. Az elsajátíthatóság (tanulás/tanítás) napjainkban három nagy területet kínál vizsgálatra. Egyfelől az anyanyelv orális, másfelől az anyanyelv írott formájának elsajátítását és végül az első idegen nyelv megtanulását.

3.2. Az anyanyelv orális formájának elsajátítása — köztudott — nem csak az egyes nyelvi szintek (fonetika, morfológia stb.) birtokbavételét jelenti. A gyerekek meg kell tanulnia anyanyelvének szöveglingvisztikai jellegű szabályait, produktumait is (magyar vonatkozásban lásd PLÉH: 1986., LENGYEL: 1986., 1990., egy átfogóbb összefoglalásra lásd S. ERVIN-TRIPP és C. MITCHELL-KERNAN: 1977., nem gyermeknyelvi vonatkozásban lásd GARNHAM: 1985. 134—181).

A szöveg a gyermeknyelvi vizsgálatokban mint kognitív elérendő cél, másfelől mint a társadalomba való zavartalan beilleszkedés eszköze van jelen. Az első kérdéssel inkább a gyermeknyelv pszicholingvisztikája, a másodikkal pedig a gyermeknyelv szociolingvisztikája foglalkozik. Mind a pszicholingvisztikai, mind a szociolingvisztikai nézőpont alapvető különbséget tesz az értési és létrehozási folyamatok között. Amikor ezek az eredmények „szöveglingvisztikaivá transzformálódnak”, a kétféle folyamat szembeállítására veszithet jelentőségéből.

3.3. Az anyanyelv írott változatainak elsajátítása is több szociolingvisztikai kérdést vet fel. Ezek közül az egyik legfontosabb a manifesztációváltás, mellyel a szöveglingvista lépten-nyomon találkozhat. (Kitérőleg jegyzem meg, hogy a fentebb — a 2.1. pont vége fele — említett eredmények átváltása nagyon is konkrét kérdéseket vet fel. Pl. mi a közös a szociolingvisztika által vizsgált kódváltás, az orálisról írott nyelvre és a műfajváltás között. Ami e változásokban közös, az — érzésem szerint — már a szöveglingvisztika területére tartozik.)

Az írás elsajátításának több szintje van. Némelyik közvetlenül megfeleltethető az orális nyelvváltozat illetékes egységeinek, mások azonban nem (lásd HALLIDAY: 1985.). Aránylag könnyű a megfeleltetés a szublexikális és lexikális szinten, már nehézségek támadnak mondat, de még inkább szöveg szintjén (lásd pl. az élőnyelvi szövegek lejegyzésének központosási nehézségeit).

3.4. Az idegen nyelv megtanulását a nyelvelsajátítás harmadik formájaként említettem korábban. Az effajta tárgyalásmódot az teszi lehetővé, hogy az úgynevezett univerzális grammatikának anyanyelvben nem képviselt jelenségei legfeljebb a perifériára szorulnak, de nem törődnek teljességgel (mint azt korábban kimondva, nem

kimondva feltételezték). Mivel az első idegen nyelv megtanulásának elméleti alapjai meglehetősen tág és általános kereteket szabnak meg, így a szöveglingvisztikai közélet- és látásmód eleve sajátja az aránylag frissebb kutatásoknak: az előzményeket lásd JOHNSON és PORTER: 1983.

4. Befejezés

Összegzésképpen a következőkre érdemes a figyelmet felhívni.

(i) A nyelvészeti kutatások interdiszciplináris és multidiszciplináris jellege olyan fejlődési fokot ért el, mely ma egy szintetizálásért felelős diszciplína kidolgozását igényli. Nézetem szerint ez a szöveglingvisztika.

(ii) A társadalmi gyakorlat újabb és újabb kommunikációs helyzeteket és formákat teremt, ezek vizsgálatának legáltalánosabb törvényszerűségei is szöveglingvisztikai jellegűek.

Irodalomjegyzék

- ERVIN-TRIPP, S.—MITCHELL-KERNAN (eds.):
1977. *Child Discourse*, AP. New York.
- GARNHAM, A.:
1985. *Psycholinguistics, Central Topics*, Methuen, London, New York.
- LENGYEL Zs.:
1986. 'Tigris vettem a vásárba', avagy a gyermeki diskurzus kérdéséhez, *Nyelvészeti Dolgozatok*, JATE, Szeged.
1990. Nyelvi feladatok megoldásának jellemzői első osztályos tanulóknál, *Acta Psychologica Debrecina* 16. 13—38.
- PLÉH Cs.:
1986. *A történet szerkezete és az emlékezeti sémák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.